

NAXÇIVAN MUSIQI MƏDƏNİYYƏTİNDƏ YALLI RƏQSİ

Amil ƏSGƏROV

Dünyanın ən qədim kollektiv ifa növlərindən olan Azərbaycan xalq yallıları xoreoqrafiya, instrumental və vokal musiqisini özündə birləşdirən nadir yaradıcılıq nümunəsidir. Yallı rəqsləri xalq rəqslərinin janrı, ifaçılıq ifadə vasitələri baxımdan ən qədim növlərindən biridir. Əsrlər boyu Naxçıvan istər Qafqaz, istər Yaxın və Orta Şərq, istərsə də Avropa xalqları arasında "yallıların vətəni", "yallıların məskəni" kimi tanınmışdır. Yallı Naxçıvanın ənənəvi musiqi irsinin qədim mədəniyyət abidəsidir.

Naxçıvanı Yallı rəqsinin tarixi eramızdan əvvəl tunc dövründən başlayır. Naxçıvanın Gəmiyaqa arxeoloji abidəsində Yallı rəqsləri təsvir olunub. Yallı-kollektiv rəqsdir. Bu rəqs qədim Naxçıvanın tarixini, insanların birliyini, əməyini, vətənə sevgisini, qəhrəmanlığını, azadlığını musiqinin və rəqsin dili ilə ifadə edir. Ulu Öndər Heydər Əliyev yallı rəqsini "Naxçıvanın tacı" adlandırmışdır.

Naxçıvan diyarının Yallı rəqs mədəniyyəti - Naxçıvanın tarixi, coğrafiyası, arxeologiyası, etnik tarixi, etnoqrafiyası, heyvandarlıq və əkinçilik mədəniyyəti, dil dialektləri, mifoloji mədəniyyəti, təbiət-kosmoloji dünyagörüşü, mərasim mədəniyyəti, musiqisi, ifaçılıq ənənələri, folklor və ailə-məişət ənənələri ilə bağlı şəkildə yaranmış və yaşamışdır. Naxçıvanın Yallı mədəniyyətində musiqi etno-arxetipləri özünü qoruyub yaşamaq Naxçıvanın Yallı rəqslərinin musiqi-mətn və musiqi-xoreoqrafik sistemini araşdırmaq üçün aktualdır.

Yallı rəqslərinin Naxçıvanın müasir musiqi həyatında yaşaması və ifa olunması, bu janrı musiqi tarixində əsaslı yer tutmasını bir daha təsdiq edir. Naxçıvanı 100-dən çox Yallı növü mövcuddur. Ənənəvi bayramlarda, toy mərasimlərində, konsertlərdə həmişə Yallı rəqsləri ifa olunur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının regionlarında yallı ansamblları fəaliyyət göstərir. "Şərur Yallı Rəqs Ansambli" müxtəlif beynəlxalq müsabiqələrin, festivalları laureatdır. "Nurani Yallı Rəqs Ansambli"nin üzvləri Naxçıvanın 60-70 yaşlı insanlardır. "Şərur qönçələri Yallı Rəqs Ansambli"nin üzvləri isə məktəbli uşaqlardır. Hal-hazırda bu ansambllar uğurla fəaliyyət göstərir, konsertlər verir, qastrollara dəvət olunur. Bu ansambllar haqqında filmlər çəkilib, kitablar, məqalələr yazılıb. Bütün bunlar Yallının qədim ənənələrinin bu gün də qorunub-saxlandığını və gənc nəsillər tərəfindən uğurla davam etdirildiyini sübut edir.

Azərbaycan Yallı rəqs musiqisində Naxçıvan lokal ənənəsi tarixi və nəzəri spesifikasiyaları ilə diqqətə cəlb edir. Naxçıvan yallılarının musiqisi əsrlər boyu müəyyən ifa və melodiya variantlığına, instrumental musiqi təsirlərinə məruz qalsa da, onun sabit, dəyişməyən spesifik özəllikləri hələ də özünü qoruyub saxlamışdır. Naxçıvan yallı rəqslerinin musiqi dilinin arxetip işarələri qədim və sadə melodiya-intonasiya formullarında əks olunur. Bizim fikrimizcə, Naxçıvan Yallı nümunələrinin etnomusiqi mahiyyəti Azərbaycan musiqisinin qədim təbəqələrini öyrənmək üçün də maraqlıdır.

Yallı rəqslərinin tarixi-mədəni kökləri məhz Azərbaycan mərasim mədəniyyətinə daxildir. Yallıların mərasim mədəniyyəti daxilində öyrənilməsinə elmi-metodoloji baxımdan mühüm və düzgün yanaşma hesab edirik. Yallı-mərasim əlaqələrinin bir çox istiqamətləri vardır: Yallı və mifologiya; Yallı və dünyagörüşü; Yallı və etnomədəni sistem; Yallı və musiqi təfəkkürü; Yallı və ifaçılıq. Bütün bu amilləri nəzərə alaraq, Yallı nümunələrinin tədqiq və təhlilinə müasir musiqişünaslığın yeni yanaşma metodologiyasının tətbiqi vacibdir.

Yallı rəqslerinin yazıya alınması və öyrənilməsi musiqi folklorunun tədqiqatçıları üçün nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Yallı nümunələrinin ifaçılıq təhlili

müasir musiqişünaslıq elminin qarşısında dayanan vəzifələrdən biridir. Tədqiqatçıların Yallılar haqqında fikr və məlumatlarını yüksək qiymətləndirərək, qeyd etmək lazımdır ki, bu nümunələrin ifaçılıq aspekti kompleks və sistemli yanaşma tələb edir. Yallı sinkretik mədəniyyətdir, buna görə də, bir çox ifaçılıq komponentləri – təfərrüat, üslub, melodiya, intonasiya, məqam, ritm, söz, müşayiət - özündə ayrılmaz vəhdət şəklində ehtiva edir.

Folklor janrlarının sosial funksiyaları və etnik-mədəni təyinatları məhz bu qədim mifik dünyagörüşü və əmək növlərinin bazisində qurulan ənənələrə dayalıdır. Yallı janrının ilk sosial və mədəni funksiyalarını qədim mədəni-mənəvi dayaqalara söykənmiş mərasim dünyagörüşündə, mərasim sistemində və mərasimlərin icra ənənələrində müəyyən edirik. Bizim qənaətimizə görə, Yallı rəqsləri özünün musiqi dili, xoreoqrafik işarələri, icra-ifa ənənələri birlikdə etnosun bədi-estetik tələbatını da təmin etmişdir.

"Naxçıvan yallıları" mövzusu Azərbaycan musiqişünaslığında böyük maraq doğurur, musiqişünaslıq tədqiqatlarının obyektinə çevrilir. Onu da müşahidə edirik ki, "Azərbaycan yallı sənəti", "Azərbaycan yallıları", "Azərbaycan yallı rəqsləri" və yallı mədəniyyəti ilə bağlı olan digər bu kimi ifadə və anlayışlarda məhz Naxçıvan yallıları nəzərdə tutulur. Bu müşahidəni ona əsaslanır ki, Azərbaycan musiqi folkloruna, Azərbaycan rəqs sənətinə həsr olunan araşdırmalarda yallılardan bəhs olunarkən, tədqiqat məhz Naxçıvan bölgəsinin yallı nümunələri cəlb olunur. Bu tendensiya nə qədər obyektiv və maraqlı olsa da, onun zərərli məqamları da vardır. Belə ki, Azərbaycan xalq musiqisində Yallı nümunələrinin öyrənilməsinin yalnız Naxçıvan bölgəsi əsasında aparılması tendensiyası yaxın gələcəkdə bu qədim rəqs janrının Azərbaycanı yayım arealı haqqında təsvirləri məhdudlaşdırma bilər.

Musiqi folklorşünaslığının toplama təcrübəsi göstərir ki, Azərbaycan Yallı mədəniyyəti təkcə bir bölgəni - Naxçıvanı əhatə etmir. Əksinə, Yallı rəqs janrının genişkülli, yayılması və yaşaması Azərbaycanın tarixi coğrafiyasının bir çox etno-mədəni areallarıda baş vermişdir. Deməli, Yallı - Azərbaycan musiqi mədəniyyətində lokal-regional areallara və bu xüsusda lokal musiqi dialektologiyasına malikdir.

Azərbaycan Yallı areallarına aşağıdakı regionlar daxildir:

- Naxçıvan Yallı arealı
- Qarabağ Yallı arealı
- Qərbi Azərbaycan Yallı arealları
- Zəngilan Yallı arealı
- Qazax Yallı arealı
- Salyan-Şirvan Yallı arealı
- Şəki Yallı arealı

Naxçıvanın musiqi-ifaçılıq tarixinin tədqiqatında Yallı rəqslərinin hərtərəfli və kompleks öyrənilməsi mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan yanaşdıqda, ilk növbədə, Naxçıvan yallılarının musiqişünaslıq tədqiqatları və öyrənilmə aspektləri nəzərdən keçirilməli, bu sahədə görülmə işlər konkret

olaraq müəyyənləşməlidir. Yalnız bundan sonra Yallı rəqslərinin ifaçılıq aspektlərinin tədqiqində qarşıda dayanan vəzifələr müəyyən olunmalıdır.

Naxçıvan yallılarının nota yazılmasında və ərazisində yayılmış xalq rəqsləri haqqında musiqişünaslıq elmi tərəfindən də bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Bu tədqiqatlar, əsasən, Naxçıvan yallılarına aiddir. Naxçıvan bölgələrinə məxsus Yallı nümunələrinin elmi-məqsədyönlü şəkildə toplanılması və nota yazılması işində musiqişünas-almirlərin və musiqi ifaçılarının böyük rolu olmuşdur. Bayram Hüseynlinin, Əhməd İsadzadə və Nəriman Məmmədovun, Əjdə Ələkbərovanın, Əkbər Məmmədli və Kənan Məmmədlinin not yazılan və tədqiqatları Naxçıvan yallılarının öyrənilməsində əsas elmi mənbələrdir.

Xüsusilə Bayram Hüseynlinin "Azərbaycan xalq rəqs melodiyaları" məcmuəsi [1] Naxçıvan yallılarının ilk not yazılması olub, indiyə qədər öz aktuallığını itirməmişdir və Yallı nümunələrinin təhlilinə aid elmə araşdırmalarda istifadə olunur. B.Hüseynlinin not məcmuəsinə Naxçıvan bölgəsinin Yallı nümunələrindən ibarət 25 nümunə daxildir ("Dönə", "Qazı-qazı", "Qaladan-qalaya", "Köçəri", "Şəruri", "Güleynan", "Tənzərə", "Gopu", "iki ayaq", "Ürfani" və s.).

Məcmuənin ən əhəmiyyətli cəhətlərindən biri yallı nümunələrinin müəllif tərəfindən təhlil olunmasıdır. Belə ki, "Yallı" məfhumuna, adlarına, variantlığa münasibət bildiren B.Hüseynli, hər bir nümunənin melodiya, məqam, forma xüsusiyyətlərini də təhlil etmişdir. Bu məcmuəni Naxçıvan yallılarına ilk elmi-məqsədyönlü yanaşma adlandımaq olar.

B.Hüseynli öz tədqiqatlarında [2] yallı rəqslərinin öyrənilməsinə geniş yer vermişdir. Xüsusilə onun Azərbaycan xalq rəqslərinə dair aparıldığı təsnifat müasir dövrdə də aktuallığını qoruyub saxlayır.

Bayram Hüseynlidən sonra bir sıra musiqişünaslar və bəstəkarlar xalq musiqisi nümunələrinin notlaşdırılması ilə məşğul olmuşlar, bu da yallıların bir çox variantlarının not yazılmasını elmi təcrübəyə daxil olmasına şərait yaratmışdır.

Ə.İsadzadə və N.Məmmədovun "Azərbaycan xalq mahnıları və oyun havaları" [3] məcmuəsi yallı rəqslərinin not yazılması əhatə edir. Məcmuədə "Kürdü", "Köçəri", "Popurri", "Festival", "Dönə", "Qazı-qazı", "Ürfani", "Xələfi", "Qaladan-qalaya", "Arzumani", "Tənzərə", "Gopu", "iki ayaq", "Kürdüstan", "Şəruri", "Şəruri", "Güleynan", "Zülfani" və s. yallı rəqs nümunələri qeyd edilmişdir. Bu, Azərbaycan oyun havalarının əsas xüsusiyyətlərindən biri olub, ayn-ayın rəqslərin programlı məzmunu, onların nə vaxt yaranması barədə də fikr yürütməyə imkan verir. Məsələn, "Popurri", "Festival" oyun havalarının adları onların müasir olduğunu aşkar bildirir.

Ə.İsadzadə və N.Məmmədovun məcmuəsində bir sıra nümunələr "Yallı" adlandırılmışdır. Bu ad ümumiyyətlə, müxtəlif yerlərdə xalq arasında yallı rəqslərinin çox sevildiyini və çox saylı nümunələrin ehtiva "yallı" adı ilə yaşadığını sübut edir, yeni yallı dedikdə, konkret janr xüsusiyyətləri ilə ifaçılıq təcrübəsinə daxil olmuş rəqs nəzərdə tutulur.

1990-cı illərdə Naxçıvan yallılarının toplanması və nota yazılması üzrə musiqişünas Əjdə Ələkbərova mühüm işlər görmüşdür. O, dissertasiya işi üzrə [4] tədqiqatlar apararkən, 22 yallı nümunəsini notlaşdırmışdır. Həmin not yazılan onun dissertasiya işinə əlavə olaraq, əlyazması şəklində verilmişdir: "Arzumani", "Qaladan-qalaya", "El yallısı", "Kürdün ağır", "Popurri", "Cıncı-cıncı", "Üç ayaq", "Ürfani", "Qarxun", "Köçəri", "Tənzərə", "Xələfi", "Gopu", "Hoynare", "Qaz-qazı", "Ağır yallı", "Telo", "Çöpüdü", "Dirqoi", "Şəril yallısı", "Şəreyi", "Yerevani". Ə.Ələkbərova Naxçıvan ərazisində, ayn-ayın rayonlarda və kəndlərdə yaşayan müxtəlif ifaçılardan "Köçəri" yallısının 10, "Tənzərə" yallısının 11 variantını nota yazmışdır. Bundan əlavə, Ə.Ələkbərova tərəfindən "Hağıştı", "A gülüm ey", "Ah nubar, nubar" kimi nümunələr də yazıya alınmışdır.

Göründüyü kimi, bu not yazılan Naxçıvan ifaçılıq ənənəsində yallının geniş bir mənzərəsinə sərgilənərək, Azərbaycan musiqi irsini qoruyub saxlayan və zənginləşdirən qiymətli materialdır. Ə.Ələkbərovanın not yazılmasında nümunənin pasportlaşdırılması dəqiqlikə aparılmışdır, ifaçılar haqqında məlumat öz əksini tapmışdır ki, bu da çox dəyərlidir. Fikrimizə, yallıların qorunub-saxlanılması və gələcək nəsillərə gətirilməsi, elmi tədqiqatlarla cəlb olunması məqsəddə Ə.Ələkbərovanın not yazılmasını cəlb olunması vacib və zəruridir.

Naxçıvanda yerli musiqiçilər və bəstəkarlar tərəfindən XX əsrin ikinci yarısında Yallı nümunələrinin nota yazılması və işlənilməsinə şəxsi təşəbbüslər göstərilmişdir. Bu istiqamətdə son illərdən biri, Ə.Məmmədlinin və K.Məmmədlinin "Naxçıvan-Şərur el yallıları" məcmuəsidir [5].

2015-ci ildə çap olunmuş Əkrəm Məmmədli və Kənan Məmmədlinin notlaşdırdığı "Naxçıvan - Şərur el yallıları"ndan ibarət məcmuə Naxçıvan yallılarının toplanmasında, nota yazılmasında və nəşr olunmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məcmuəyə 92 adda yallı nümunəsi daxildir. Onların programı adı, musiqi məzmunu, özünəməxsus keyfiyyətlərə malik olub, əksəriyyəti əvvəlki illərdə nota alınmış yallı adlarındandır.

Ə.Məmmədlinin və K.Məmmədlinin not yazılan əvvəlkilərdən bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Belə ki, əvvəlki illərdə meydana gəlmiş B.Hüseynlinin, Ə.İsadzadə və N.Məmmədovun, Ə.Ələkbərovanın, R.Bəhmənlinin not yazılan birindəşildir. Ə.Məmmədli və K.Məmmədlinin not yazılan isə partitura şəklində olub, hər bir alətin melodik xəttini və ifaçılıq ştrixlərini əks etdirir. Bu baxımdan zuma və davul alətlərinin ifasından notlaşdırmanın izahı verilmişdir. İfaçılıqda bağlı bu kimi göstərişlər ustad xalq ifaçılarının tövsiyələrini əks etdirərək, onların qorunmasına və gələcək nəsillərə ötürülməsinə xidmət edir. Fikrimizə, tədqiqat üçün çox maraqlı material olan bu məcmuə müasir dövrdə Naxçıvanda yallı arealının genişliyi və unikalılığı təsdiq edir.

Beləliklə, Azərbaycanda yallı rəqsinin toplanması, nota yazılması və nəşr olunmasında mühüm rol oynamış musiqişünas və bəstəkarların gördüyü işlər

həqiqətə də böyük əhəmiyyətə malikdir. Lakin onu da qeyd etməliyə ki, müasir dövrdə yallıların qorunması, yaşadılması və təbliği məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməli, daha müasir yazı üsullarından kompleks şəkildə istifadə olunmalıdır. Burada sistemli yanaşma tələb olunur. Belə ki, toplama işlərinin dairəsinin genişləndirilməsi - bütün yallı areallarının əhatə olunması, yallıların mərasim mədəniyyətində rolunun təsbit olunması üçün sahə araşdırmaları aparılmalı - video-audio yazı texnikasının istifadə olunmalı, notlaşdırma zamanı yallı hərəkətlərinin təsviri, melodik-ritmik ahəngdarlıq, poetik mətnlə musiqinin vəhdəti, yallı iştirakçıların - musiqiçi və rəqqasların ifaçılıq xüsusiyyətləri qarşılıqlı surətdə əlaqələndirilməlidir. Büütün bunlar sənətsünaslıq qarşısında duran və həyata keçirilməsi zəruri olan məsələlərdir.

Yallı ilə bağlı tədqiqatlarda diqqətimizi cəlb edən bir sıra məsələləri qeyd etmək istərdik. Yallı sənətinin yaranma tarixi, yallı adlarının açıqlanması və onların Naxçıvanın bölgələri üzrə yayılması xüsusi maraq doğuran məsələlərdir.

Yallı sözünün etimologiyası və yallı rəqsinin yaranması haqqında fikirlər birənəli deyil və alimlər tərəfindən müxtəlif yozumlarla özünü göstərir. "Yallının mənşəyi dəqiq müəyyən edilmişdir. Ən qədim və geniş təsviri Qobustan və Gəmiqaya rəsmlərində, daha sonralar Nizaminin "Xosrov və Şirin" poemasında rast gəlinir. Yallılar Azərbaycanda ən çox Naxçıvan diyarının Şərur, Şahbuz və Ordubad rayonlarında ifa olunur. Hazırda yalnız Şərur bölgəsində 20-dən çox növü mövcuddur" [6, 352].

B.Hüseynli "yallı" rəqsinin adını bu şəkildə açıqlamışdır: "Yallı" məfhumu Azərbaycan xalq dilində çox qədim zamanlardan mövcuddur. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində "yal" sözü bir neçə mənada işlənir. Bunlardan biri də dağlar, təpələrdir ki, Azərbaycan xalqı arasında onlara "yal" da deyilir. Zənnimizə, "yallı" məfhumu da məhz bu mənadan doğmuşdur. Çünki yallı rəqsində əl-ələ verib oynayan adamlar bir növ çiyinçiyinə durmuş dağın xatirədir. Həm də təsadüfi deyil ki, Kirovabad (Gəncə) şəhərindən 30 km. cənubda, dağlıq yerdə sira ilə düzülmiş san qayalıq "San yal" adlanır. Deməli, cərgəyə düzülərək dəstə ilə ifa olunan kütləvi rəqslərdən birinə Azərbaycan xalqı hələ qədim zamanlardan "yallı" ad vermişdir. Çox vaxt xalq arasında bu rəqsə "el yallısı" da deyilir" [1, 8]. B.Hüseynli yallı rəqslerini "kütləvi rəqslər" növünə aid etmişdir.

Tədqiqatçı-alm Elçin Aslanovun "El-oba oyunu xalq tamaşası. Deyim və adların izahı söz kitabı"nda "Yallı" sözünün etimologiyasını "yaylı" sözü ilə bağlayır. O, yallının qədim mərasim rəqslərindən biri kimi xarakterizə edərək, qədim insanların ov zamanı və ya odun qorunması üçün icra olunan ayın rəqs kimi meydana gəldiyini bildirir. Müəllifin yazdığına görə, rəqslərin ilkin formaları əllərin, ayaqların və bədənin pantomim hərəkətlərindən ibarət olmuş, daha sonra kütləvi rəqs bəyramlarına cərgəyə düzülüb, əl-ələ tutaraq rəqs etmə ənənəsi meydana gəlmişdir. Özdən rəqs, məhni, oyun hərəkətlərini birləşdirən yallı xalq kütləvi rəqsinə

çevrilmişdir. Şəraitlə bağlı olaraq, yallıların müxtəlif növləri yaranmışdır [7, 112].

"Yallı" sözü tarixən "Yollu", "Yelli" kimi də işlənərək ən son "Yallı" formasına düşüb. Hər üçünün maraqlı izahı var. Mənbələrdə göstərilir ki, Yallılar "ibtidai insanların uğurlu ovdan sonra od ətrafında keçirdiyi şadlığın rəmzidir. Ova gedərkən sıra ilə gedib cəngəlliklərdə yolaçma yozumu var. Ona görə də "yollu" adlandırılıb. Rəvayətə görə, ibtidai insanların uçmaq istəyindən yaranıb bu rəqs forması. Belə ki, bu yel asdıyı zaman dağın zirvəsinə qalxaraq əl-ələ verib uçmağa hazırlaşmalarının simvolik olaraq göstərilməsidir. "Yelli" adı da bununla bağlı olub. Lakin hər iki versiya həqiqətə az oxşadığından rəqsin "yallı" adı daha doğru hesab edilib. Bu da "səf-səf", sıra ilə düzülüb əl-ələ vermək, birlikdə olmaq mənasını daşıyır [8].

Əqidə Ələkbərov Yallı sözünün dinlə bağlı yozumu və ayin rəqsi olması haqqında fikirlər səsləndirmişdir. "Etimologiyaya nəzər salsaq, bu sözün daha çox "yallah" sözüne yaxınlığını görmək olar. "Yallah" isə ərəb dilindən tərcümədə Tanrıya xitab, Allaha çağırış anlamı verir". ... Əqidə Ələkbərli "Yallı" rəqsinin daha çox ayin olduğunu deyir. "Biz adətən "Yallı"ya rəqs forması kimi yanaşıq. Bu isə hər şeydən öncə insanın təbiətə, Tanrıya bağlı olmasını əks etdirən ayindir. Əvvəlcə asta ritmlərlə başlayıb sonra daha da cəldlənən ritmlərdə davam edən, saat əqrəbi istiqamətində dairəvi dövr edən "Yallı" ifaçılarının hərəkət tərzlərində vahid qüvvəyə bağlılığı görmək mümkündür. "Yallı"da konservasiya olunmuş hərəkət və rəqslər ilkin formada qalıb. Onun əsas qüvvəsi ritmindədir. Bu ritmlərlə insanlar bir-birinə bağlılıq hiss edirdi. Araşdırmalarında dəfələrlə rast gəldiyim bir məqamı vurğulamaq istəyirəm. "Dil yallısı" adlı "Yallı" növü var ki, burada musiqi sözlə ifadə olunur və ritmlər əl çalaraq yaranır. Zaman keçdikcə "Yallı"nın daha çox növləri yaranmağa başlayıb" [9].

Filoloq alim F.Rzayevin yazdığına görə, "qədim qaynaqlara diqqət etdikdə bu rəqsin qədim azərbaycanlıların Günəş və Ay inancı ilə bağlı olduğu ortaya çıxır. Yallı rəqsində hərəkətlərin dairəvi tamamı Günəşə və Aya işəredir. Hələ e.ə. minilliklərdə Şar - "Günəş" və "Ay" tannısı qədim xalqımızın inancında xüsusi yer almış onlara aid inam şamanlarının ayinlərində yallı rəqslərinə uyğun icra olunmuşdur. Təbii ki, yallı rəqslərimiz də bu tarixi inancımızın izləri ilə bəzən buradan qaynaqlanıb minilləri ötürək günümüzdə qədr gəlmişdir [10].

"Yallı adlarının etimologiyası və müxtəlif yozumları da maraqlıdır. yallı adlarının daşdığı mənada dil, tarixi və mifoloji baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Adlara diqqət edərkən rast gəldiyimiz protoazərbaycanlılara məxsus tayfa adları ilə yanaşı qədim sözlərimiz, eləcə də qədim mifik inancımız Naxçıvanın bəşər sivilizasiyasının ilk beşiklərindən olduğunu bir daha sübut edir. Bu həm də qədim mifdən sonralar isə şaman ayinlərindən öz mənbəyini götürən yallıların ilk beşiklərindən birinin də məhz Naxçıvan olduğuna tarixi sübutdur" [10].

Yallı adlarını bir neçə cəhətdən əsaslandırmaq olar:

- Yer adları ilə bağlı yallılar,
 - Şəxs adları ilə bağlı yallılar,
 - Qəbilə-tayfa adları ilə bağlı yallılar,
 - Mifik təsvürlərlə bağlı yallı adları.
 - Hərəkətlərlə və xitablarla bağlı yallı adları.
- Şəxs adları ilə bağlı yallılar: "Arzumani", "Zulfanı", "Xəlfəli", "Nazilə", "Xəlili", "Mərcanlar", "Mərcanı", "Qəmbər yamanı", "Bəndi", "Bəndil", "Gülşənə", "Kərimbəy", "Leylahanı", "Baharı", "Nuran", "Salanı", "Əfsəri" yallılarını aid etmək olar Ehtimal etmək olar ki, bu şəxslər mahir yallı ifaçıları olmuş və bu qədim rəqsə müəyyən yeni cəhətlər və hərəkətlər gətirmişlər ki, bununla da xalq onların adlarını yallı növlərində əbədləşdirmişdir.

Yer adları ilə bağlı yallılar sırasında Naxçıvan ərazisindəki "El", "Qarakilsə", "Hərillil", "Göyçəmənli", "Hoyneri", "Dağı", "Dalan", "Dağ güllü", "Şərili", "Şərili köçərisi", "Sərsəvan", "Sareyi", "Şirhan", "Asta Qarabağı", "Gilanı", "İrəvani" və s. bu kimi yallı rəqsləri yarandıqı ərazi, kənd və elin adını daşıyır.

Tədqiqatçılar bəzi yallı adlarının sözcükləri də diqqətə cəlb edir. Tədqiqatçı Firudin Rzayevin fikrincə, "Hoyneri" Xoy - Xok nəri, igidi yallı adıdır. Kamal Həsənov yazır ki, "Hoyneri" yallısının adının mənası: "nər" - erkək dəvə, "hoy" - çarvadının dəvəni hoylayarkən dediyi sözdür. Sallağı oturma və qalxma hərəkətlər etmək lazımdır. Doğrudan da bunlar hərəkətdə olan dəvəni xatırladır [11].

"Şərili", "Şərili köçərisi", "Sərsəvan", "Sareyi", "Şirhan" kimi yallı adlarını F.Rzayev qədim türkdilli lügətlərə əsaslanaraq belə şərh edir ki, bunlar öz adlarını həm qədim türk mifi Şar - "Günəş tannısı" adından, həm də Tanrı adını daşıyan Şir (Şirak "Uca Şir") tayfa adlarından götürmüşlər. Adlara qoşulan il - "yurd", kan - "məkan", "mənbə", sav - "insan dolu dünya", eyi/öyi - "yaradan, cənab, 4 cahanın sahibi" [10] kimi qədim Azərbaycan sözləri adları Şərili - "Şar tannısının yurdu", Sərsəvan - "Şar tannısının insan dolu dünyası", Sareyi - "4 cahanın sahibi Şar tannısı" Şirhan - "Şar məkanı", mənalarda uzaq tariximizə bağlayır. Bu yallılar Günəş tannı adına dairəvi icra olunan ayin olub qədim inanc və mədəniyyətimizin rəqs hərəkətləri ilə ifa üsuludur" [10].

Bir sıra yer adları ilə bağlı yallılarda tayfa adları və mifik təfəkkürlərin qovuşmasını da qeyd edə bilərik. "Türkan", "Tello", "Desoy"/"Tusay", "Qaleyi", "Qaleyi", "Əfsən", "Gilanı", "Hazıravicin" - "Şanlı Xəzərevi", "Ağn güllü", "Osmanlı", "Qızılbaş" kimi adlar da tarixi baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu adlar qədim Azərbaycan və onun qədim ayrılmaz yurdlarından olan Naxçıvan əhalisinin 4-5 min il bundan öncəki ulu babalarından olan As, Türk, Tal, Tus, Ağrı-Oğuz, Xəzər, Gel, Kol, Çul, Əfşar, Səfəvi, Osmanlı, Qızılbaş kimi tayfa adlarını özündə qorumaqdadır [12]. Bu tayfa adlarından yaranan yallılar ümumxalq arasından çıxan qədim türk - Azərbaycan mifik inancını özündə saxlayan ayin rəqsləri olmasını bir daha sübut edir.

Hərəkətlərlə bağlı yallılarda rəqs hərəkətinin icra formaları və ifa tərzii öz əksini tapır. Bura "Çökəli", "Narıncı", "İkiayağı", "Döne", "Uçayağı", "Qazi-qazi",